

עידן פרץ

מסורת עתיקה נחשפת בשני כתבי יד נדירים

מנהג קטלוניה

התגבשות הנוסח

לפני הגירוש הייתה ספרד מחולקת לשתי ממלכות גדולות, קסטיליה וכתר אראגון (איחוד של נסיכות קטלוניה עם מלכות אראגוניה). שתי הממלכות היו שונות מבחינה פוליטית, תרבותית ולשונית, שוני שהשפיע גם על היהודים. אפשר לומר שבספרד התגבשו שלושה מנהגים שונים, מנהג ספרד (בממלכת קסטיליה), מנהג קטלוניה (בקטלוניה, ולנסיה ומיורקה) ומנהג אראגוניה (שילוב של מנהג קטלוניה וקסטיליה).

יהודי קטלוניה הגיעו לחצי האי האיברי לפני חורבן בית שני, אבל שיא תפארתה של הקהילה היהודית בקטלוניה היה במאות ה-12-14, שאז שגשגו שני מרכזי תורה חשובים בברצלונה ובגירונה. בית המדרש בקטלוניה היה קרוב מאוד לדרך הלימוד של חכמי צרפת ופרובנס ושם התפתחה אסכולה שלמה של חכמים שחיברו ספרים ברוח שמשלבת את הגישה הספרדית עם זו של בעלי התוספות וחכמי פרובנס. אך בנוסף לדרך הלימוד פיתחו יהודי קטלוניה מנהג ונוסח תפילה ייחודי. הסידורים והמחזורים העתיקים ביותר ששרדו משם הם מן המאה ה-13 עד המאה ה-16.

נוסח קטלוניה, מניין?

כיום מקובל לחלק את עם ישראל לשתי קבוצות עיקריות לפי מנהגים ונוסח תפילה: אשכנזים וספרדים, אבל בעבר החלוקה הייתה שונה. גדול מקובלי צפת במאה ה-16, רבי יצחק לוריא, המכונה האר"י הקדוש, חילק את עם ישראל לארבע קבוצות: ספרד, אשכנז, קטלוניה ואיטליה. לפי ציטוט שמובא על ידי תלמידו השל"ה (רבי ישעיהו הלוי הורוביץ) מדובר בארבע משפחות של מנהגים, וכל אחת חשובה באותה מידה וצריכה להמשיך במנהגיה, ולפי לשונו: "אלו ואלו דברי אלוהים חיים". בציטוט אחר שמביא תלמידו המובהק רבי חיים ויטאל, אומר האר"י שקיימים י"ב נוסחים שונים בעם ישראל שמקבילים לי"ב השבטים. הוא מציין שכל אחד מהנוסחים האלה עולה לרקיע דרך שער אחד מיוחד לו, ולכן חשוב שכל אחד ישמור על נוסח התפילה כמנהג אבותיו ולא ישנה אותו, למרות שהיום לא יודעים לאיזה שבט שייך כל אחד. בין י"ב הנוסחים האר"י מונה כדוגמה את נוסח ספרד, נוסח קטלוניה ונוסח אשכנז.

אם כך, קטלוניה היא אחת מארבע הקבוצות העיקריות בישראל וגם אחד מי"ב נוסחי התפילה שמקבילים לי"ב השבטים. איך התגבש נוסח זה, ולאן נעלם?

* כל האזורים לקוחים מאוספי הספרייה הלאומית

פיוט רשות לברוך, יוסף אבן אביתור (JER NLI 6527)

המנהג לומר פיוטים בתוך התפילה

כאשר מדברים על נוסח התפילה צריך להבדיל בין שתי יחידות נפרדות עיקריות: תפילות הקבע (הטקסט של התפילות, הנוסח הקבוע של מרכיבי התפילה) והפיוטים. המנהג לומר פיוטים כחלק מהתפילה התחיל בארץ ישראל במאה ה-5 או במאה ה-6 עם הפייטנים הקלאסיים יוסי בן יוסי, יניי ורבי אלעזר בירבי קליר, והמנהג התפשט לאחר מכן בקרב קהילות רבות באשכנז ובספרד.

אחד המאפיינים הבולטים של מנהג קטלוניה הוא ריבוי הפיוטים שנכנסו לתוך התפילה בשבתות מיוחדות (כמו שבת חנוכה, פרשת שקלים, פרשת זכור, פורים, פרשת פרה, פרשת החודש) ובחגים.

הפייטנים הקטלונים (הקטלאנים)

בנוסף לפיוטים שחיברו גדולי הפייטנים הספרדים, אפשר למצוא פיוטים של פייטנים מקומיים, כמו הרמב"ן, ר' אברהם חזן, ר' יצחק בן ראובן אלברגלוני והפייטנים המפורסמים ממשפחת הלוי מגירונה, בעיקר ר' זרחיה הלוי, ר' ברכיה הלוי ור' יצחק בן זרחיה הלוי.

אחרי פרעות 1391 (גזירות קנ"א), והגירוש של שנת 1492 הקימו יהודי קטלוניה קהילות באיטליה, באימפריה העות'מאנית, בצפון אפריקה ובארץ ישראל, ושמרו בהן על מסורותיהם והמשיכו להתפלל בנוסח קטלוניה. המתפללים לפי נוסח זה שמרו על מסירותם לשירת הפיוטים. עם השנים אבד מנהג זה מן העולם וכיום אין קהילה שממשיכה את המסורת, חוץ משרידיים שנשמרו בקרב יהודי אלג'יריה. אותם פיוטים שהיו במחזורים מקטלוניה המשיכו את דרכם לתוך ספר שנקרא "קרובץ" (מהמילה קרובה), שממנו שרים עד עצם היום יהודי אלג'יר וגרדאיה. לפי מסורת שנמסרה לחזנים, כל המנגינות והתפילות המיוחדות של הקרובץ מקורם במנהג קטלוניה.

שני כתבי יד ייחודיים באוספי הספרייה הלאומית

למחסן הספרים הנדירים של הספרייה הלאומית הגיעו שני כתבי יד ייחודיים ממנהג קטלוניה מלפני הגירוש.

הראשון הוא מחזור לימים הנוראים הידוע בשם "מחזור קטלוניה". המחזור נכתב בברצלונה בין השנים 1336 ו-1346, ומקובצים בו כל הפיוטים המושרים בראש השנה וביום הכיפורים. כתב יד זה של המחזור נלקח עם הגולים מקטלוניה לאיטליה, משם עבר לסלוניקי ולבסוף הגיע לגרמניה. הוא הוברח מגרמניה הנאצית לארצות הברית במהלך מלחמת העולם השנייה, נמכר במכירה פומבית בשנת 1984 ולבסוף נתרם לספרייה הלאומית. השימוש בעיטורי מיקרוגרפיה (אומנות עיטורים באמצעות טקסט בכתיבה קטנטנה) מרהיבים הופך את המחזור ליחיד במינו. ניתן לראות במחזור דוגמאות של עיצובים יפים בצורת חיות, אביר שצד על ידי בז או מנורה וכלי המקדש.

כתב היד השני הוא כתב יד מיוחד שכולל ברכות ופיוטים לנישואין, להבדלה ולברית מילה. הוא נכתב בקטלוניה הצפונית בשנת 1456, למרות שבעבר זוהה בטעות כמנהג פרובנס. כתב יד זה כולל שלושה שירי חתונה בשפה קטלונית-יהודית והוא אחת העדויות הבודדות ששרדו בשפה זאת בכתב. השיר הראשון נקרא "פיוט נאה" והוא שיר בסגנון עממי המשלב שפה עממית עם מידה של עוקצנות, סרקזם וחוצפה. נושא השיר הוא גינוי נישואי נערה צעירה עם גבר זקן. השיר מגנה זאת באמצעות תיאורים בוטים של חוסר האונות של הזקן שלא מקיים את מצוות עונה, וכתוצאה מכך הוא הופך את אשתו הצעירה לזונה. המסר הסמוי שנמצא ברקע השיר הוא הציווי התורני האוסר למסור את הבת לזנות (ויקרא יט, כט). המחבר טוען שמי שמכריח את בתו להתחתן עם גבר זקן בניגוד לרצונה עובר על איסור זה. השיר מלא במילים ובביטויים בעברית והסגנון העממי הופך אותו לעדות חשובה

עיטור מיקרוגרפיה של אביר צד על ידי בז, מתוך מחזור קטלוניה, 1336-1346

"פיוט נאה", 1456

לנערה לינדיב פיבמי אקיל מעשה
פרקי נאגב אל גיד הנשעה.
מאש יו גורו אינדיב אי אין לליי דמשה
קי שי בוש נו מיל פיב אישקינצארי לכתובה.

איל זקן לינדיב בשעה ברכה
פיר יו נו שא אקיללה מלאכה.
מאש יו בוש פורטרי און בון בחור גבור
קי איל טידרא אין מאג אונה הושענה רבה.

לנערה לינדיב יו מי ווי אנר
אי און בחור גבור בוי פשאר לומאה.
אי שי אינשוט מיבוי אנר
אין אונא גלירה או אין אונא ספינה.

פיוט נאה

בתרגום לעברית

אל תחלל, עבר עברה מי שנתן ראשון את בתו לזקן, אשר
עשה אותה לזונה.
הזקן הולך לשכב אל ראש המיטה. הנערה מעירה אותו,
איזו גבורה גדולה! הזקן אומר לה: 'את שוטה!' שאר
כסות תקבלי, אך לא עונה'.
הנערה אומרת לו: 'אבד לך המוח!', אין לך שום מעלה
ולא טיפת כוח! 'כל מעשיך אינם אלא רוח! אבל אני
מתפללת לאלוהים שבקרוב אהיה אלמנה'.
הזקן אומר לה: 'אני מן הגדולים; הקשיבי בתי, לאלה
המשלים; עכשיו זה לא זמן לדבר הבלים!' 'לשם שמיים!
מי שעשה את החיתון, תבוא עליו שנה רעה!'
הנערה אומרת לו: 'עשה לי אותו מעשה, כדי שיהיה לך
גיד הנשעה. הנני נשבעת, באלוהים ובתורת משה, שאם
לא תעשה לי את זה, אקרע לגזרים את הכתובה!'

של השפה הקטלונית-יהודית המדוברת באותה תקופה.
הרשב"א, גדול הפוסקים הקטלונים, מעיד שבאותם הימים
בקטלוניה לא התחתנו בנות ישראל שלא על דעת אביהן
משום צניעות. למרות שהנורמה הייתה שנערה צעירה תינשא
לגבר שהוריה בחרו עבורה, לא כולן הסכימו לכך. הרשב"א
מעיד גם על כך שחלק מהבנות התעקשו על זכותן לבחור עם
מי להתחתן והרבנים תמכו בזכותן לעשות זאת אם הגיעו לגיל
המתאים. הכלל היה שההורים מחליטים על נישואי בנותיהם
וקובעים את התנאים עם החתן. לעתים קרובות היו מקרים
של הונאה, שוחד ואלימות של גברים שרצו לאלץ נערות
צעירות ואפילו קטנות להינשא. ניתן למצוא עדויות רבות על
יחסים בעיתיים ששררו בין גברים לנשים בכמה שירי חתונה
המושגים בקטלוניה, ובמיוחד בשיר הזה:

אל תחלל פשא קי פרימיר דונא
שא פיליא אל זקן קי לאנפיב זונה.

אל זקן שינבא אקולקאר אל ראש המטה
לנערה לו דישפירטא קי גראן גבורה.
לו זקן לינדיב קא נאש טו שוטה
שאר כסות נבראש מש נו פש עונה.

לנערה לדיב פרווט נביב איל מוח
נו נביב וירטוט ני פונטו דכה.
טוט אל וושטרו פאיט איש און ביל רוח
מאש יו פריק אינדיב קי אינברייב ני שיאה אלמנה.

אל זקן לנדיב יו שו די לש גדולים
אשקולטא מא פיליא אקישטי משלים.
נו איש ארא אורא דדיר הבלים
ציל קינפיב לו חיתון נאגא לא מאלא שנה.

"ברכת אלמון ואלמנה"

הזקן אומר לה: 'בשעה ברכה! אינני יודע לעשות את אותה המלאכה; אבל אביא לך בחור טוב וגיבור, והוא ייתן לך ביד הושענה רבה.'

הנערה אומרת לו: 'הנני רוצה ללכת; עם בחור גיבור את הים אני רוצה לעבור; הנני באמת רוצה ללכת, להפליג בסירה או בספינה.'

מאפיין ייחודי נוסף של כתב יד זה הוא הנוסח המיוחד של "ברכת אלמון ואלמנה", ברכה שנהגו לברך במקום "שבע ברכות" כשאלמן התחתן עם אלמנה במנהג קטלוניה ופרובנס. למרות התנגדותו של הרשב"א, מנהג זה היה נפוץ בקהילות רבות, כפי שניתן לראות בסידורי התפילה כמנהג קטלוניה שהגיעו לידינו.

ברכת אלמון ואלמנה

ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם בורא פרו הגפן:

ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם המעטרם עטרת שמחה פעטרת בעז בבית לחם אשר ברכו אותו כל קהל ישראל והעדים העידו עליו עדות נאמנה, כפתוב ויאמרו כל העם אשר בשער והזקנים עדים. יתן יי את האשה הבאה אל ביתך כרחל וכלאה אשר בנו שתיתן את בית ישראל ועשה חיל באפרכתה וקרא שם בבית לחם. ויהי ביתך כבית פרץ אשר ילדה תמר ליהודה מן הזרע אשר יתן יי לך מן הנערה הזאת. ברוך אתה יי מצליח איש ואשה:

אחרית דבר

לזהות את המאפיינים שלו, ולכן כתבי יד רבים שנכתבו כמנהג קטלוניה קוטלגו בעבר כספרדיים או כפרובנסליים. שני כתבי היד שהצגנו כאן הם יחידים במינם. הם מעידים על מנהגי הקהילות היהודיות בקטלוניה לפני הגירוש ויכולים לתרום לחקר נוסח התפילה והמנהג. הם עדות חשובה של מסורת מפוארת שנשכחה עקב הפזורה, הרדיפות והגירוש הסופי מחצי האי האיברי.

נוסח קטלוניה נשמר אך ורק בכתב יד ולא הגיע למכש הדפוס עד לאחרונה (סידור קטלוניא: כמנהג ק"ק קטלוניא, הוצאה עצמית, תשע"ט), מלבד מחזור לימים נוראים שהודפס בסלוניקי. קטלוניה הייתה קרובה לספרד ולפרובנס, והמנהג שלה הושפע משני מרכזים אלה. בשל הפסקת השימוש בו והיעדר סידורי תפילה מודפסים וקהילות קיימות, לא נכתב כמעט כלום על מנהג קטלוניה. חוקרי תפילה ופיוט לא תמיד הצליחו

לעיון נוסף

1. ע' פרץ, נוסח קטלוניא: קווי יסוד בתפילות הקבע ומערכת הפיוטים, מכילתא: כתב עת לתורה ולחכמה, ב, 2021, עמ' 87-127.
2. D.R Halperin, *Illuminating in micrography, The Catalan Micrography Mahzor*, MS Heb 8°6527 in the National Library of Israel, Brill, 2013.
3. E. Feliu, *Poemes hebraics de jueus catalans: (segles XI-XV)*, Curial, 1976.
4. I. Baum, Hebrew-Catalan Medieval Wedding Songs: Satirical Functions of the Hebrew Component and Other Linguistic Aspects, *Journal of Jewish languages*, 2016-08, Vol.4 (2), p. 166-202.
5. Y. Assis, *The golden age of Aragonese Jewry: community and society in the Crown of Aragon*, 1213-1327, Littman Library of Jewish Civilization, 1997.